

Για την επικοινωνία

1. Εισαγωγή

Επικοινωνία σε διαπροσωπικό επίπεδο υπάρχει όταν διακινούνται νοήματα και συναισθήματα από τον ένα στον άλλο. Όταν κάποιος προσλαμβάνει και κατανοεί κάτι που εκφράζει κάποιος άλλος, απαντά σ' αυτό και τανάπαλιν. Αυτά που κατεξοχήν χαρακτηρίζουν την άμεση διαπροσωπική επικοινωνία είναι η συνέχεια, η συμμετοχή και η αλληλεπίδραση. Όχι η ανατροφοδότηση (το feed back), αλλά η αλληλεπίδραση, που είναι κάτι άλλο. Έτσι, το γνωστό μοντέλο του Laswell, που διακρίνει πέντε βασικούς συντελεστές της επικοινωνίας: το Μέσο, τον Πομπό, το Δέκτη, τον Κώδικα και το Μήνυμα, ή το άλλο των Shannon και Weaver (1949), που εισάγει τις έννοιες της Πρόσληψης και του Θορύβου (ως ανεπιθύμητης παρεμβολής κατά τη μετάδοση ενός μηνύματος με αποτέλεσμα την αλλοίωσή του),¹ δεν φαίνεται να ταιριάζουν στην άμεση διαπροσωπική επικοινωνία. Αυτό που περιγράφουν περισσότερο είναι η διαμε-

¹ Την έννοια του θορύβου εισήγαγαν ως γνωστόν στη θεωρία της επικοινωνίας, εδώ κι εξήντα χρόνια περίπου, οι Shannon και Weaver (1949), μηχανικοί των τηλεπικοινωνιών και οι δύο, που ασχολήθηκαν ειδικότερα με το τηλέφωνο και το ραδιόφωνο. Αρχικά, ο όρος αναφερόταν κυρίως σε ηχητικά και ακουστικά παράσιτα που μπορεί να παρεμποδίζουν ή να αλλοιώνουν τη μετάδοση ενός μηνύματος. Είναι η περίπτωση που, όταν στο περιβάλλον υπάρχει φασαρία, δύο ή περισσότεροι άνθρωποι δεν ακούν ή δυσκολεύονται ν' ακούσουν καθαρά ο ένας τον άλλο. Στη συνέχεια, έγινε διαστολή της έννοιας του θορύβου, με αποτέλεσμα αυτή να επεκταθεί και να παραπέμπει πλέον, όχι μόνο κυριολεκτικά, αλλά και μεταφορικά, σε κάθε είδους ανεπιθύμητη παρεμβολή στην επικοινωνία. Υπάρχει λ.χ. θόρυβος όταν ένα δένδρο στην άκρη του δρόμου σκεπάζει με το φύλλωμά του το σήμα της τροχαίας, με αποτέλεσμα να μην το βλέπουν οι οδηγοί και να κινδυνεύουν να τρακάρουν (Martinet, 1973), ή όταν κάποιος είναι συναχωμένος, έχει κλείσει η μύτη του και δεν μπορεί να αντιληφθεί ότι υπάρχει διαρροή γκαζιού στην κουζίνα.

σολαβημένη επικοινωνία, όπως η τηλεφωνική ή μέσω δια-δικτύου και η μαζική επικοινωνία.

Πράγματι, με τα υποδείγματα αυτά εμφιλοχωρεί μια κρίσιμη απόσταση ανάμεσα στους επικοινωνούντες, η οποία όσο μικρή και αν είναι, ενώ δεν εμποδίζει την ανατροφοδότηση και την αναπροσαρμογή (regulation), δεν επιτρέπει παρ' όλα αυτά την αλληλεπίδραση. Γιατί, όπως θα δούμε αναλυτικότερα και στο σχετικό κεφάλαιο, η αλληλεπίδραση, που προϋποθέτει την αμεσότητα και την επαφή, δεν αναπροσαρμόζει, εναρμονίζει. Και η μεταφορά που αποδίδει καλύτερα αυτό που συμβαίνει στην άμεση και αδιαμεσολάβητη διαπροσωπική επικοινωνία είναι περισσότερο εκείνη των μουσικών, που συντονίζονται ο ένας με τον άλλο για να παίξουν μαζί ένα κομμάτι και πολύ λιγότερο εκείνη των παικτών, που ανταλλάσσουν μεταξύ τους μπαλιές στο πλαίσιο ενός παιχνιδιού πιנגκ πονγκ ή τένις.

Προκειμένου όμως να μπορεί να συντελεστεί η επικοινωνία, διαπροσωπική ή μη, άμεση ή διαμεσολαβημένη, προϋποθέτει την ύπαρξη κοινών κωδίκων, με άλλα λόγια ολοκληρωμένων σημασιολογικών συστημάτων, που θα πρέπει να είναι γνωστά σε όλους τους επικοινωνούντες. Με άλλα λόγια, οι επικοινωνούντες να κατέχουν και να μιλούν την ίδια γλώσσα, με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου γλώσσα. Όταν η προϋπόθεση αυτή δεν πληρούται, τότε δεν υπάρχει επικοινωνία αλλά θόρυβος και ασυνεννοησία.

Παρ' όλο που επικοινωνούμε συνήθως με διάφορους τρόπους, παρ' όλο που οι κώδικες, όπως τους λέμε, της επικοινωνίας ποικίλλουν (το ντύσιμο λ.χ. και η οδική συμπεριφορά είναι δύο μόνο από αυτούς), ο κορυφαίος, ο σημαντικότερος και πληρέστερος κώδικας που διαθέτουμε είναι η γλώσσα. Χάρη σ' αυτήν άλλωστε κατά βάση το ανθρώπινο είδος ξεχωρίζει από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο. Τόσο στην προφορική όσο και στη γραπτή της μορφή, η γλώσσα επιτρέπει στους ανθρώπους να έχουν ιστορία, να μπορούν να ονειρεύονται το μέλλον και να αντιλαμβάνονται, να σκέπτονται και να εκφράζουν, με τις πιο λεπτές αποχρώσεις και τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια, τα πιο σύνθετα νοήματα. Νοήματα πολυεπίπεδα, που παίζουν πάνω στη μεταφορά και τη μετωνυμία, ικανά να εμπεριέχουν τα στοιχεία της ειρωνείας ή του χιούμορ ή ακόμα και την ίδια τους την αυτοαναίρεση. Νοήματα αντιφατικά, αλλά και νοήματα διαφορεόμενα. Η πλευρά εκείνη της επικοινωνίας που διεξάγεται με τη χρήση της γλώσσας ονομάζεται *λεκτική επικοινωνία*.

Δεν επικοινωνούμε όμως μόνο με το λόγο, με τον κώδικα της γλώσσας, παρ' όλο που σε τελευταία ανάλυση τον προϋποθέτει και αναφέρεται σ' αυτόν και κάθε άλλη μορφή επικοινωνίας. Η επικοινωνία είναι και *μη λεκτική*. Μια ολοκληρη κινησιολογία του σώματος και των μυών του προσώπου επιτρέπει στον

άνθρωπο να εκφράζει σιωπηλά (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 1998) τα συναισθήματά του: τη λύπη, το θυμό, την επιθυμία, την απορία, την ειρωνεία, την κόπωση, την αδιαφορία, τη χαρά του.

Πολλά από τα σωματικά μηνύματα αυτής της συναισθηματικής επικοινωνίας δεν προσλαμβάνονται κατά τρόπο ενσυνείδητο από τους επικοινωνούντες. Με άλλα λόγια, η πληροφορία για το πώς μπορεί να νιώθει ο άλλος, φτάνει σε μας χωρίς όμως να (ανα)γνωρίζουμε την προέλευσή της επακριβώς. Αυτό συμβαίνει γιατί το αντιληπτικό σύστημα που διαθέτει ο άνθρωπος (όπως άλλωστε και τα ζώα) έχει την ικανότητα να συλλαμβάνει απίστευτες λεπτομέρειες και με ταχύτητα που υπερβαίνει τη δυνατότητά του να τις επεξεργάζεται πλήρως νοητικά. Όμως, το φαινόμενο αυτό δεν αποτελεί μόνο ένα νευρολογικό ή γνωστικό (cognitive) γεγονός. Μπορεί να είναι αλληλένδετο και με τη λειτουργία του ασυνειδήτου (Ντάβου, 2000), με μηχανισμούς δηλαδή –όπως η απώθηση, η άρνηση ή η μόνωση– που έχουν να κάνουν με την επιλεκτικότητα της αντίληψης σύμφωνα με τη θεωρία της ψυχανάλυσης.

Εκτός από τη λεκτική και τη μη λεκτική ή σωματική επικοινωνία, υπάρχει και εκείνη που διενεργείται μέσα από πράξεις ή παραλήψεις μας, μέσα από αυτά δηλαδή που κάνουμε ή δεν κάνουμε σε σχέση με τον άλλο. Όταν, λ.χ., κάποιος καθυστερεί στο ραντεβού του ή κάποιος άλλος σωπαίνει όταν του υποβάλλουν μια ερώτηση (που υποτίθεται ότι γνωρίζει την απάντησή της), επικοινωνούν και οι δύο, ο καθένας με άλλο τρόπο, διάφορα πράγματα στους «συνομιλητές» τους.

Ένα από τα βασικά πνευματικά κληροδοτήματα της περίφημης Σχολής του Palo Alto στη θεωρία της επικοινωνίας, της Σχολής που εδώ και περίπου μισό αιώνα συνέδεσε την ιστορία της με τη μελέτη αυτής ακριβώς της διάστασης, της πραγματολογικής, είναι ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά στο σύνολό της ενέχει πάντοτε και μια σημαίνουσα και άρα επικοινωνιακή διάσταση. Η θεμελιώδης αρχή είναι ότι τα πάντα, κάθε ανθρώπινη «δραστηριότητα ή αδράνεια, ομιλία ή σιωπή, όλα είναι μήνυμα» (Watzlawick, Helmick Beavin, Don Jackson, 1967, σελ. 46).

Αλλά και αντίστροφα, τόσο η λεκτική όσο και η μη λεκτική επικοινωνία, η σωματική δηλαδή επικοινωνία, δεν παύουν ποτέ να έχουν και μια πραξιολογική πλευρά, την έννοια του σημαίνοντος ενεργήματος, της σημαίνουσας συμπεριφοράς. Η επικοινωνία, δηλαδή, αποτελεί κατεξοχήν και πάνω απ' όλα μια μορφή δράσης, παρέμβασης, επίδρασης πάνω στον άλλο. Αυτή είναι άλλωστε και η σημασία, αναφορικά με τη λεκτική επικοινωνία, των όρων *ομιλιακή πράξη* (Austin, 1962) ή *επιτελεστικός λόγος* (*énoncées performatives*), που χρησιμοποιούν οι γλωσσολόγοι (βλ. και σελ. 89).

Από το άλλο μέρος, σε οτιδήποτε και αν αποσκοπεί, οποιοδήποτε και αν είναι το πλαίσιο στο οποίο διεξάγεται ή το περιεχόμενό της, ακόμα και όταν αυτό δεν είναι προφανές, στον πυρήνα της η επικοινωνία είναι πάντοτε συναισθηματική.

Και βέβαια, από την ίδια τη φύση της, η συναισθηματική επικοινωνία δεν είναι ποτέ μόνο συνειδητή. Σε μεγάλο βαθμό είναι και ασυνείδητη. Καθώς, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, ο επικοινωνιακός άλλος εμφανίζεται πάντα με διπλή ιδιότητα: ως υποκείμενο αλλά και ως αντικείμενο. Από το ένα μέρος, δηλαδή, είναι ο εαυτός του, ενώ από το άλλο, δεν παύει να αποτελεί για τον απέναντι, σε ασυνείδητο πάντα επίπεδο, ένα αντικείμενο επιθυμίας, προβολών, ταυτίσεων και μεταβιβάσεων.

Στο σημείο αυτό άλλωστε, αναφορικά δηλαδή με τη διάσταση του ασυνειδήτου στην επικοινωνία, έγκειται και μία από τις βασικές ελλείψεις ορισμένων πρακτικών ομαδικής κατάρτισης, σχετικά με τη διαχείριση των ανθρώπινων πόρων για τις ανάγκες του σύγχρονου management. Δεν είναι σπάνια η διαπίστωση ότι πολλές από αυτές, εμπνεόμενες από τον συμπεριφορισμό (behaviorism) και τη γνωσιακή θεωρία (cognitivism), καταλήγουν να προτείνουν για τα στελέχη συνταγές «σωστής» επικοινωνιακής συμπεριφοράς, αγνοώντας παντελώς την ασυνείδητη συναισθηματική διάσταση στις ανθρώπινες σχέσεις.²

2. Η λεκτική επικοινωνία

Η λεκτική επικοινωνία περιλαμβάνει, όπως είπαμε, όλα αυτά που εκφράζονται με το λόγο. Η γλώσσα ως συμβολικό σύστημα αποτελεί το κορυφαίο και πληρέστερο όργανο που διαθέτει ένας άνθρωπος για να πει τι σκέφτεται και τι αισθάνεται. Και οποιαδήποτε όμως εναλλακτική, μη λεκτική μορφή ανθρώπινης επικοινωνίας, στη γλώσσα παραπέμπει σε τελευταία ανάλυση, προκειμένου οι συμμετέχοντες σ' αυτήν να μπορούν να συλλαμβάνουν ως νόημα και να επεξεργάζονται νοητικά αυτό που γίνεται.

² Βέβαια, η πρακτική του υπερ-απλουστευτικού «συνταγολογίου» αυτού του τύπου δεν περιορίζεται μόνο στα εγχειρίδια του «καλού μάνατζερ». Τη συναντάμε και σε ορισμένα άλλα βιβλία (βλ. λ.χ. Douglas, 1995) που, με το άλλοθι του παιδαγωγικά εύπεπτου και του θεωρητικά αμερόληπτου, την προσφέρουν ως «βασικές αρχές» και στους φοιτητές άλλων κατευθύνσεων. Έχει ενδιαφέρον ότι ο τίτλος του εν λόγω βιβλίου (*Η Επιβίωση στις Ομάδες*) παραπέμπει ευθέως σ' ένα από τα κλασικά του Jacob Moreno (1934).

Η γλώσσα διαθέτει επίσης την ικανότητα, με τον πλούτο των λέξεων που περιλαμβάνει και τους δυνατούς (μετα)σηματισμούς τους, να δηλώνει (denotation) κάτι και ταυτόχρονα να συμπαράδηλώνει (connotation) κάτι άλλο. Μέσα δε από ανεξάντλητες μετωνυμίες και μεταφορές, η ίδια μπορεί να αποδίδει ακόμα και τα πιο σύνθετα και πολλές φορές τα πιο αντιφατικά νοήματα.

«Είδα στον ύπνο μου ότι ήμουν στο πατρικό μου σπίτι, εκεί όπου έζησα μέχρι τα δεκαεφτά μου χρόνια», αφηγείται μια συμμετέχουσα σε ομάδα. «Παρ' όλο όμως που το σπίτι ήταν σαν να μην έχει αλλάξει καθόλου εξωτερικά, κάτι που δεν συμβαίνει βέβαια στην πραγματικότητα, μέσα ήταν το μισό. Η κουζίνα, το δωμάτιο των γονιών μου, το δωμάτιο το δικό μου και της αδερφής μου, ήταν πολύ μικρότερα απ' ό,τι τα θυμάμαι. Ήταν σχεδόν το μισό!» Επανελάβε η ίδια, ανυποψίαστη για τη μετωνυμική παγίδα της γλώσσας –μισό, μισώ– που κάνοντας «λάθη» ως προς τα μέγεθη, αποκάλυπτε την αλήθεια των συναισθημάτων...

Έτσι, ο λόγος στη λεκτική επικοινωνία μπορεί να λέει λίγα ή πολλά, μπορεί επίσης να λέει άλλα, όπως στο παραπάνω παράδειγμα, μπορεί όμως ακόμα σε ορισμένες περιπτώσεις και να σιωπάει, να μιλάει δηλαδή για να μη λέει τίποτα. Αυτό συμβαίνει λ.χ. όταν κάποιος αφηγείται ένα περιστατικό που του έχει συμβεί και ενώ φλυαρεί ανούσια, περιπλανώμενος μέσα σε απίστευτες λεπτομέρειες, αποφεύγει να κάνει το παραμικρό σχόλιο για οτιδήποτε μπορεί να αισθάνθηκε, για τα συναισθήματά του. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται και στις ομάδες, όπου ενώ μερικές φορές ορισμένες σιωπές μοιάζει να είναι ιδιαίτερος ομιλούσες, υπάρχουν ομιλιακές παρεμβάσεις που έχουν το χαρακτήρα μιας συγκαλυμμένης παρασιώπησης.

Η υπόσταση του λόγου συνδέεται μέσα στις ομάδες με την ίδια την υπόσταση των προσώπων, ως ομιλητών αλλά και ως ακροατών. Και θα πρέπει απαραίτητα να υπάρξει ένας χώρος σιωπής, για να μπορέσει να τεθεί, με όλη του τη διαύγεια αλλά και την ένταση, το ερώτημα τι σημαίνει να μιλάς. Γιατί πίσω ακριβώς από το λόγο βρίσκεται η ακρόαση, που προϋποθέτει τη σιωπή, κυρίως εσωτερική, αλλά και εξωτερική. Η φλυαρία και η κουβέντα είναι μορφές επικοινωνιακών δράσεων που παρεμποδίζουν την ακρόαση. «Ακούω, σημαίνει περιμένω το υποκείμενο να πάρει το λόγο, στον τόπο όπου εκείνο μιλά για τον εαυτό του: το ασυνείδητο» (Vasse, 1978).

Από το άλλο μέρος, στο επίπεδο πάντα της λεκτικής επικοινωνίας, για την κατανόηση της σημασίας ενός μηνύματος, ιδιαίτερη σημασία έχει το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτό εκφέρεται.

Στην τελευταία συνάντηση μιας ομάδας κατάρτισης με γονείς, στο διάλειμμα α-

νάμεσα στην προτελευταία και την τελευταία συνεδρία, με πλησιάζει ιδιαίτερος μια συμμετέχουσα για να μου ζητήσει ένα ραντεβού στο γραφείο μου, προκειμένου να τη βοηθήσω σχετικά με κάποιο πρόβλημα που αντιμετωπίζει με την έφηβη κόρη της.

Παρ' όλο που εκ πρώτης όψεως το αίτημα φαίνεται να είναι ατομικό, αν το ίδιο αναπλαισιωθεί στο συναισθηματικό συμφραστικό περιβάλλον (context) στο οποίο διατυπώνεται, εκείνο δηλαδή της ομάδας, το νόημά του αλλάζει. Βρισκόμαστε πράγματι λίγο πριν από την ακροτελεύτια συνεδρία και η ομάδα έχει ήδη μπει στη φάση της λεγόμενης διεργασίας του πένθους του αποχωρισμού. Το αίτημα είναι λοιπόν σαφώς και ομαδικό. Δεν πρόκειται δηλαδή μόνο για το αίτημα μιας μάμς, αλλά και για το βουβό αίτημα μιας «κόρης», που δυσκολεύεται να αποχωριστεί και θέλει με κάθε τρόπο να εξασφαλίσει μια προνομακική, αποκλειστική (σε σχέση με τις «αδελφές» της) και παρατεινόμενη σχέση μ' αυτό που μπορεί εγώ να εκφράζω για 'κείνη στη μεταβίβαση. Έχει σημασία να αποδίδεται στις περιπτώσεις αυτές στην ομάδα αυτό που της ανήκει. Όχι μόνο ως εξήγηση (η μία έννοια του ρήματος αποδίδω), αλλά κυρίως ως επιστροφή (η άλλη έννοια του ρήματος αποδίδω), ως επαναφορά.

2.1. Τα παράδοξα μηνύματα

Παράδοξο είναι ένας ψυχικός μηχανισμός –και κατ' επέκταση μια σχεσιακή στρατηγική– ο οποίος συνδέει κατά τρόπο αδιαχώριστο δύο προτάσεις ή εντολές ασυμβίβαστες μεταξύ τους, οδηγώντας τη σκέψη σε αδιέξοδο. Ασυμβίβαστες, είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από αντίθετες ή αντιφατικές. Οι τελευταίες μπορούν να οδηγήσουν σε μια σύγκρουση και σ' ένα συμβιβασμό (όπως στη Νεύρωση: το Εγώ τείνει να συμβιβάσει την αντίθεση Εκείνο - Υπερεγώ). Το ασυμβίβαστο οδηγεί τη σκέψη σε πλήρες αδιέξοδο, σε μη λύση (όπως στη Σχιζοφρένεια).³

Το παράδοξο μήνυμα και η παράδοξη εντολή εμπεριέχουν λοιπόν στον πυρήνα τους ένα ανυπέρβλητο δομικό αδιέξοδο. Αν ο εντολοδόχος υπακούσει στην εντολή, αυτομάτως αυτό που κάνει ισοδυναμεί με μη συμμόρφωσή του. Η παράδοξη εντολή είναι συνεπώς λογικά ανεκπλήρωτη. Παράδοξο μήνυμα είναι όταν κάποιος, λ.χ., ζητά από κάποιον άλλο να είναι αυθόρμητος. Πώς μπορεί κανείς να είναι αυθόρμητος, όταν η ίδια η αυθορμησία του δεν είναι αυ-

3 Ο Επιμενίδης ο Κρητικός λέει: «Όλοι οι Κρητικοί είναι ψεύτες». Ο Επιμενίδης όμως είναι Κρητικός...

Woody Allen: «Δεν είμαι ούτε υπέρ ούτε εναντίον. Αντιθέτως μάλιστα!»

θόρυμη, αλλά έρχεται για να ικανοποιήσει την επιθυμία του άλλου; *Παράδοξο* επίσης μήνυμα είναι όταν μια γυναίκα λέει στον άνδρα της, ο οποίος ως προσωπικότητα είναι παθητικός, «θέλω να μ' εξουσιάζεις» (Watzlawick, Helmick Beavin, Don Jackson, 1967⁴).

Στο χώρο της σημειολογίας έχει διερευνηθεί εδώ και πολλά χρόνια η συμβολή του παράδοξου, αυτού του εσωτερικού δηλαδή μη συμβιβάσιμου, στη δημιουργία του αστείου. Σε μια από τις πρώτες εργασίες πάνω σ' αυτό το θέμα, η Violette Morin (1970) παραθέτει μια γελοιογραφία του «Paris Match» εκείνης της εποχής (σελ. 118), στην οποία βλέπουμε τα εξής: Πάνω σε μια εντυπωσιακά μεγάλη κλειστή εξώπορτα υπάρχει η επιγραφή «Λέσχη των ντροπαλών». Στο κουδούνι, δίπλα στην εξώπορτα, γράφει: «Χτυπήστε εδώ. Πιο δυνατά!» (Δηλαδή, μην ντρέπεστε...) Και σ' αυτή δηλαδή την περίπτωση, πώς μπορεί να συμμορφωθεί κανείς με τη γραπτή εντολή παραμένοντας μέλος της Λέσχης των ντροπαλών και άρα έχοντας πάντα λόγο να θέλει να του ανοίξουν την πόρτα;

Τα παράδοξα όμως μηνύματα δεν παράγουν μόνο γέλιο. Όπως και τα μηνύματα *Διπλού δεσμού*, για τα οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια, όταν απευθύνονται συστηματικά σε μικρά παιδιά από τους γονείς τους, αποτελώντας χαρακτηριστικό τρόπο της μεταξύ τους επικοινωνίας, μπορεί να παράγουν και δράματα.

2.2. Το μήνυμα Διπλού δεσμού (Double bind)

Η πατρότητα του όρου μήνυμα *Διπλού δεσμού* ή *διπλό αδιέξοδο* (Double bind) ανήκει σ' έναν από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους της Σχολής του Palo Alto, τον ανθρωπολόγο Gregory Bateson. *Διπλό δεσμό* έχουμε όταν, λ.χ., κάποιος ζητά ταυτόχρονα από κάποιον άλλο να κάνει δυο εντελώς αντίθετα και αλληλοαναιρούμενα πράγματα, βάζοντάς τον σε συναισθηματικό και λογικό αδιέξοδο. Η τυπική μορφή εδώ είναι η εξής: «Κάνε ό,τι λέω, όχι ό,τι θα ήθελα να κάνεις».

Ιδού ένα παράδειγμα: Μια μητέρα, η οποία δεν έχει πάψει ποτέ να μιλά στην κόρη της για το πόσο ο έρωτας είναι «βρόμικος», «επικίνδυνος» και «κακός», την παροτρύνει παρ' όλα αυτά να συνάψει σχέσεις με αγόρια.

Όπως αναφέρει ο Ronald Laing, παρ' όλο που ο Bateson εισήγαγε αυτό τον όρο το 1956, αναφορικά με την επικοινωνία στις οικογένειες των σχιζοφρενών που μελετούσαν εκείνα τα χρόνια στο Palo Alto (Καλιφόρνια), στο Πανεπιστήμιο Yale και στο Ψυχιατρικό Ινστιτούτο της Pennsylvania, η ιδέα εί-

χε διαμορφωθεί σ' αυτόν ήδη από το '30, στη διάρκεια ανθρωπολογικών παρατηρήσεων που έκανε στη Νέα Γουινέα (Laing, 1967).⁵

Ο Ronald Laing, ο David Cooper, ο Esterson κ.ά., στο πλαίσιο του κινήματος της αντι-ψυχιατρικής, περίπου μια δεκαετία μετά τις πρώτες σχετικές ανακαλύψεις στο Palo Alto, μελέτησαν και εκείνοι αυτές τις νοσηρές και νοσογόνες μορφές επικοινωνίας, με τα παράδοξα μηνύματα και τα μηνύματα διπλού δεσμού, θεωρώντας τες υπεύθυνες για την «κατασκευή» πολλών σχιζοφρενών από την ίδια τους την οικογένεια.

Δεν είναι απαραίτητο όμως να εκφράζουν μόνο εντολές τα μηνύματα διπλού δεσμού. Συμβαίνει επίσης να εκφράζουν, μέσα στο ίδιο μήνυμα και δύο εντελώς αντίθετα νοήματα. Όπως στο ακόλουθο περιστατικό:

Στη δεύτερη συνάντηση μιας ομάδας, το θέμα που μπαίνει κάποια στιγμή είναι αν όλοι «δεσμεύονται» να τηρήσουν τον κανόνα της εχεμύθειας. Τα μέλη θεωρούν ότι αν δε γίνει αυτό, δεν θα αισθάνονται άνετα να εκτεθούν πιο προσωπικά μέσα στην ομάδα. Έχουν ήδη πάρει το λόγο τρεις ή τέσσερις, που κατά τρόπο σχεδόν τελετουργικό επαναλαμβάνουν ο ένας μετά τον άλλο τη λέξη «δεσμεύομαι». Έρχεται η σειρά της Δέσπως. Εκείνη λοιπόν λέει το εξής: «Κι εγώ δεσμεύομαι, αλλά δεν πιστεύω ότι με πιστεύετε»...

Ο Laing (op.cit.) παραθέτει επίσης ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επικοινωνίας αυτού του τύπου (σελ. 81). Το απόσπασμα είναι από συνεδρία οικογενειακής θεραπείας, στην οποία συμμετείχαν ένας πατέρας, μια μητέρα, ο γιος τους, 20 ετών, που είχε μπει σε θεραπεία μετά από ένα ψυχωτικό επεισόδιο σχιζοφρενικού χαρακτήρα, και ένας ψυχίατρος. Ο γιος ισχυρίζεται ότι είναι εγωιστής, ενώ οι γονείς του υποστηρίζουν το αντίθετο. Ο ψυχίατρος ζητά από τον ασθενή να δώσει ένα παράδειγμα του εγωισμού του:

Ο γιος: Να, μερικές φορές η μητέρα μου μαγειρεύει ένα καλό φαγητό κι εγώ αρνούμαι να φάω γιατί δεν έχω όρεξη.

5 Κάθε πολιτισμός έχει τις δικές του τεχνικές για να προστατεύει την εσωτερική του ισορροπία. Έτσι, οι ιθαγενείς της Νέας Γουινέας, προκειμένου να εξουδετερώσουν έναν ερωτικό αντίπαλο, κατέφευγαν στην παρενδυσία. Μολαταύτα, οι ιεραπόστολοι και η λευκή κυβέρνηση έτειναν στο να απαγορεύουν αυτού του είδους τις πρακτικές, γεγονός που εξέθετε τους αυτόχθονες σ' ένα διπλό κίνδυνο (εξ ου και η ιδέα του Double bind): Ή να καταστραφούν από έξω, υφιστάμενοι διώξεις από τις Αρχές, ή να διαλυθούν εσωτερικά, αδυνατώντας να αντιμετωπίσουν πλέον τον μεταξύ τους σεξουαλικό ανταγωνισμό.

Ο πατέρας: Δεν έκανε πάντα έτσι, σαν διαβεβαιώνω. Ήταν πάντα πολύ καλό παιδί.

Η μητέρα: Είναι εξαιτίας της αρρώστιας του, δεν είναι γιατρέ; Ποτέ του δεν ήτανε αχάριστος. Ήταν πάντα πολύ ευγενικός. Κάναμε ό,τι καλύτερο μπορούσαμε για εκείνον.

Ο γιος: Όχι, ήμωνα πάντα εγωιστής και αχάριστος. Περιφρονώ τον εαυτό μου.

Ο πατέρας: Μα όχι!

Ο γιος: Θα μπορούσα να εκτιμώ τον εαυτό μου αν με εκτιμούσατε κι εσείς. Καείς δεν μ' εκτιμάει. Όλοι με κοροϊδεύουν.

Ο πατέρας: Εγώ σ' εκτιμώ αγόρι μου, γιατί εκτιμώ τους ανθρώπους που εκτιμούν τον εαυτό τους...

3. Η σωματικότητα της γλώσσας⁶

Στα δύο επόμενα υποκεφάλαια θα ασχοληθούμε με την ικανότητα του ανθρώπου να εκφράζεται με το σώμα του. Με άλλα λόγια, θα μας απασχολήσει το σωματικό στην επικοινωνία. Θα πρέπει όμως να πούμε ότι η αναγνώριση μιας «ομιλιακής» ιδιότητας στο σώμα δεν διαχωρίζει κατά αμοιβαία απαράβατο τρόπο την επικοινωνία σε λεκτική και σωματική. Όσο το σώμα, κατεξοχήν έδρα των συγκινήσεων, της επιθυμίας, της ηδονής και του πόνου, έχει το χάρισμα να εγγράφει και να ελευθερώνει σημασίες, άλλο τόσο και η ομιλία, αν έχει νόημα, είναι γιατί βρίσκεται σε απευθείας σύνδεση με το σώμα (Gogi, 1978). Αυτό το γεφύρωμα της ομιλούμενης γλώσσας, από το ένα μέρος, με το ομιλούν σώμα, από το άλλο, το οφείλουμε αναμφίβολα στην ψυχαναλυτική σκέψη.

Στον ψυχοθεραπευτικό χώρο, ομαδικό και ατομικό, το σωματικό μπορεί να πηγαίνει από τον τρόπο που κάθονται θεραπευόμενος και θεραπευτής και τα βλέμματα που ανταλλάσσουν ή τα βλέμματα που αποφεύγουν, μέχρι τα υστερικά φαινόμενα μετατροπής –πιο σπάνια και λιγότερο ακραία στην εποχή μας απ' ό,τι στα χρόνια των διάσημων υστερικών που έβλεπαν ο Breuer και ο Freud εδώ και περισσότερο από έναν αιώνα– και ακόμα πιο πέρα, τα ψυχοσωματικά συμπτώματα που οδηγούν έναν ασθενή να ζητήσει ψυχολογική βοήθεια.

Από το άλλο μέρος, η ικανότητα του σώματος να μιλάει και, κυρίως, να λέει αυτό που συμβαίνει στο υποκείμενο, με άλλα λόγια, η λεκτική του –αν μπο-

⁶ Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του υποκεφαλαίου είναι αποσπάσματα από την ομιλία μου, με θέμα *Η γλώσσα του σώματος και η σωματικότητα της γλώσσας στην ψυχοθεραπεία*, στο 9ο Ευρωπαϊκό Συνέδριο Σωματικής Ψυχοθεραπείας (Αθήνα-Μαραθώνα, 7-10 Οκτωβρίου 2004).

ρεί να πει κανείς— διάσταση, η λεκτική του λειτουργία, μεταβάλλεται δραστικά από το ένα άκρο αυτού του συνεχούς ως το άλλο. Για την ακρίβεια, είναι ασυνεχής, κάποια στιγμή παραμορφώνεται, ώσπου στο τέλος χάνεται.

Ο τρόπος που κάθεται κάποιος—στην άκρη ή στο βάθος της πολυθρόνας, με σταυρωμένα τα πόδια ή, αντίθετα, με τα πόδια ανοιχτά, «δείχνοντας», όπως έλεγε κάποτε η Ancelin-Schutzenberger, τα γεννητικά του όργανα— είναι ιδιαίζοντως ομιλητικός. Σχεδόν ανήκει στην κατηγορία των ομιλιακών πράξεων. Είναι γλωσσικά κωδικοποιημένος. Το ίδιο και τα βλέμματα, αυτά που κοιτάζουν, όπως κι εκείνα που κρύβονται.

Το σωματικό στην υστερία είναι αυτό που γέννησε την ψυχανάλυση. Μετά τον Breuer που του έδειξε το δρόμο, πρώτος ο Freud, συνδέοντάς το με το ασυνείδητο και την *πρωτογενή διαδικασία*, με την επιθυμία και την απώθηση, μπόρεσε πιο καθαρά να καταλάβει τι λέει. Ότι δηλαδή το σώμα προσπαθεί να πει το ανεπίτωτο και το ανήκουστο. Και ότι παρ' όλο που αυτό που λέει δεν είναι εκεί, Εκείνο⁷ που είναι εκεί, κάνει το σώμα να λέει κάτι άλλο. Είναι η γλωσσική παραμόρφωση που λέγαμε πιο πριν.

Η Joyce Mc Dougall (1978), αναφερόμενη σ' αυτό που η ίδια ονομάζει μια *αρχαϊκή*, ψυχο-βιολογική, *υστερικοποίηση*, κάτι δηλαδή εντεύθεν της υστερικής απώθησης, λέει τα εξής (σελ. 119-120): «Αν το παιδί, μιλώντας μεταφράζει αυτό που του λέει η μητέρα, το βρέφος, συνδεδεμένο άμεσα με το μητρικό ασυνείδητο, κάνει ένα είδος ταυτόχρονης διερμηνείας του μηνύματός της. Η ικανότητα πρόσληψης του αισθήματος (affect) ενός άλλου προηγείται της πρόσκτησης της γλώσσας και το παιδί δεν μπορεί παρά να αντιδρά στο συναισθηματικό βίωμα της μητέρας του, ενώ η ικανότητα της μητέρας να συλλαμβάνει αυτά που νιώθει το παιδί της και να του απαντά, εξαρτάται από την επιθυμία της να δίνει νόημα στις φωνές και στις κινήσεις του».

Στην περίπτωση του ψυχοσωματικού, το σώμα, ενώ συνεχίζει να μιλάει, είναι σαν να έχει πάψει πια να λέει. Αντί να λέει το ίδιο για τον εαυτό του, αφήνει τους άλλους να λένε γι' αυτό: τους γιατρούς, αλλά και τον ίδιο τον ασθενή, που όμως βιώνει μια παράξενη ψυχική αποξένωση σε σχέση με τα σωματικά του συμπτώματα. Ο Peter Goldberg έγραψε σχετικά μ' αυτό το διαχωρισμό, για μια ιδιαίτερη ψυχική χρήση του σώματος, η οποία ενθαρρύνεται και πολιτισμικά στις σύγχρονες δυτικού τύπου κοινωνίες, όπου μέσα από την εντατική σωματική άσκηση, τον αυστηρό έλεγχο της διατροφής και τη μέχρις υ-

⁷ Δηλαδή το Ασυνείδητο.

περβολής περιποίηση του σώματος, το υποκείμενο καταλήγει στην κατασκευή ενός ψευδούς σωματικού εαυτού (Goldberg, 2004).

Αυτή τη σχέση, αυτή τη διχοτόμηση, ανάμεσα στο σωματικό και το ψυχικό, ο ψυχοσωματικός ασθενής τη φέρνει και μέσα στην ψυχοθεραπεία, προσπαθώντας ασυνείδητα να συμπαρασύρει και το θεραπευτή του. Επιμένει να μιλά διαρκώς για τις σωματικές του ενοχλήσεις, αρνούμενος (με την έννοια της *negation*⁸) κάθε τι που έχει να κάνει με τη συγκίνηση (*emotion*) και το συναίσθημα,⁹ σαν να είναι ο εαυτός του και εκείνο (δηλαδή το σώμα του), ή σαν Εκείνο¹⁰ να μην είναι μέσα σ' αυτό.

Στις περιπτώσεις αυτές, οι ασθενείς συνήθως διαμοιράζονται σε περισσότερους ειδικούς. Εκτός από τον ψυχοθεραπευτή, βλέπουν και γιατρούς διαφόρων ειδικοτήτων, στους οποίους αναθέτουν αποσπασματικά τα σωματικά τους συμπτώματα. Επιπροσθέτως, πηγαίνουν στον ομοιοπαθητικό και μερικοί κάνουν και μασάζ ή γιόγκα, γιατί τους είπαν ότι βοηθάει.

Ανάμεσα στο ομιλούν σώμα και το ομιλούμενο σώμα, ανάμεσα στη χειρονομία, τη στάση του σώματος και το βλέμμα, από το ένα μέρος, και την ψυχοσωματική συμπτωματολογία, από το άλλο, είναι το ξαφνικό κλάμα ή το νευρικό γέλιο του θεραπευόμενου, που μπορεί να έρθουν εντελώς αναπάντεχα μέσα στη συνεδρία, από κάποια λέξη ή κάποια φράση που ο ίδιος είπε, ή που διέτρεξαν μέσα στο μυαλό του σαν μετεωρίτες τη σιωπή του δια-ψυχικού χώρου. Ή από κάποια παρέμβαση του θεραπευτή. Σ' ένα πρώτο επίπεδο, ανάμεσα στο λόγο και το κλάμα ή το γέλιο, η αιτιώδης σχέση φαίνεται ανύπαρκτη. Σαν να μην υπάρχει λόγος γι' αυτά.

Στην πραγματικότητα όμως, ο λόγος είναι εκεί. Βρίσκεται μέσα στον ίδιο το λόγο, που δεν είναι μόνο ένας σιδηρόδρομος νοημάτων, αλλά έχει και την

8 Που είναι ένας από τους πιο πρώιμους μηχανισμούς άμυνας.

9 Στις εννοιολογικές διαφορές και τη δυναμική αλληλόδραση ανάμεσα στη συγκίνηση (*emotion*), το αίσθημα (*affect*) και το συναίσθημα (*sentiment*), αναφορικά με το ζήτημα της σχέσης του σωματικού με το ψυχικό και με τη γλώσσα, αναφέρεται ιδιαίτερα ο Max Pagès στο βιβλίο του *Trace au Sens* (Pagès, 1986). Βλέπε κυρίως στις σελίδες 56-61 και 69-71. Κατά το συγγραφέα, η ψυχαναλυτική έννοια του αισθήματος παραπέμπει σε μια δυσπρόσιτη πραγματικότητα, ψυχική και σωματική. Συνδεόμενο με την αναπαράσταση, το αίσθημα αποτελεί ένα ψυχικό γεγονός με σωματικές όμως προεκτάσεις. Η συγκίνηση αντιστοιχεί στη σωματική διάσταση του αισθήματος. Το συναίσθημα από το άλλο μέρος έχει να κάνει με μια περαιτέρω επεξεργασία του αισθήματος. Το διακριτικό του γνώρισμα, σύμφωνα με τον Pagès, είναι η σύνδεσή του με έναν εσωτερικό λόγο (*discours*), που κατονομάζει το αντικείμενο και τη φύση της σχέσης (έρωτας, μίσος, ζήλια, φθόνος κ.λπ.), «τις συνθήκες και την ιστορία της, καθώς το συναίσθημα –όπως ο ίδιος λέει– συγκροτείται μέσα στη διάρκεια και συνδέει τα πρόσωπα» (σελ. 71).

10 Δηλαδή το Ασυνείδητο.

ιδιότητα να λυτρώνει. Και βρίσκεται και μέσα στη συγκίνηση, μέσα στο γέλιο και στο κλάμα, που και αυτή δεν είναι μόνο για να αποφορτίζει. Είναι και για να μιλάει.

Άλλωστε, μην ξεχνάμε, το κλάμα ήταν ο πρώτος τρόπος με τον οποίο όλοι μιλήσαμε. Ότι μπορέσαμε να μιλήσουμε, το οφείλουμε –όπως θα δούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο αναφερόμενοι στον Winnicott– στο ότι βρέθηκε κάποιος που πίστεψε ότι καταλαβαίνει τι λέμε. Με άλλα λόγια, η συγκίνηση είναι και ένα όχημα σημασιών, ένα όχημα νοήματος (Pagès, 1986).

Ίσως η κορυφαία συμβολή της ψυχανάλυσης, όχι μόνο στην ψυχολογία και τη θεωρία της γνώσης, αλλά και γενικότερα στον πολιτισμό, είναι ότι, συνδέοντάς την με το ασυνείδητο και με την επιθυμία, έδειξε πόσο η γλώσσα που μιλάμε είναι στον ίδιο τον πυρήνα της σωματικής.¹¹ Πόσο είναι ζωντανή και δρώσα. Πόσο έχει την ικανότητα να καθιστά παρόντες όλους τους χρόνους, το παρελθόν όσο και το μέλλον. Πόσο μπορεί να είναι ταυτόχρονα ομιλούμενη αλλά και ομιλούσα. Να τη μιλάμε και την ίδια στιγμή να μιλάει εκείνη για μας.

4. Η γλώσσα του σώματος

Πρόκειται για τη λεγόμενη *σωματική επικοινωνία*, που παραπέμπει σε οτιδήποτε εκφράζει ένα άτομο με το σώμα του, με το βλέμμα του, με συσπάσεις ή μορφασμούς του προσώπου, με χειρονομίες, με στάσεις ή με κινήσεις του σώματός του. Η *σωματική επικοινωνία* είναι *μη λεκτική* και χρησιμοποιεί ένα δικό της «λεξιλόγιο» καθώς και μια «γραμματική» και ένα «συντακτικό» που είναι επίσης δικά της. Είναι δηλαδή και αυτή κωδικοποιημένη σαν μια ιδιαίτερη γλώσσα, παρ' όλο που η κωδικοποίησή της μπορεί να φαίνεται ίσως πιο χαλαρή και λιγότερο σύνθετη από εκείνη της ομιλούμενης γλώσσας.

Η *σωματική επικοινωνία* είναι ιδιαίτερα σημαντική μέσα στις ομάδες. Τα σώματα των συμμετεχόντων, αλλά και του ίδιου του αναλυτή, είναι δυνατό να «ανοίγουν» ή να «κλείνουν» και αυτά ανάλογα με τη συναισθηματική ατμόσφαιρα που επικρατεί κάθε στιγμή στην ομάδα. Το σταύρωμα, λ.χ., των χεριών

11 Ο Roland Gori (1978), στο πολύ ενδιαφέρον κείμενό του, με θέμα *Η ομιλιακή πράξη, ανάμεσα στην κραυγή και τη γλώσσα* (in Anzieu et al., 2003), παρατηρεί ότι το ψυχαναλυτικό πλαίσιο, δυαδικό ή ομαδικό, έχει την ιδιότητα να αναδεικνύει ακριβώς αυτή τη διπλή αναφορά της ομιλούμενης γλώσσας: στην υποκειμενικότητα της επιθυμίας, από το ένα μέρος, και άρα στο σωματικό, και στην αντικειμενικότητα του γλωσσικού κώδικα από το άλλο (σελ. 70-102).

στο στήθος και των ποδιών το ένα πάνω στ' άλλο είναι δύο από τους πιο συνηθισμένους δείκτες ενός τέτοιου «κλεισίματος». Μηνύματα επίσης ανταλλάσσονται διαρκώς και μέσα από τη βλεμματική επαφή ή τη μη επαφή.

Όπως συμβαίνει και με τη λεκτική επικοινωνία, ένα υποκείμενο μπορεί να χρησιμοποιεί τη γλώσσα του σώματος ή να προσλαμβάνει σωματικά μηνύματα του άλλου με τρόπο συνειδητό, προσυνειδητό ή ασυνειδητό. Στην πρώτη περίπτωση έχει τον έλεγχο ή/και έχει επίγνωση των σημασιών που παράγονται με το σώμα. Κουνάει, λ.χ., το χέρι του μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο όταν θέλει να χαιρετήσει κάποιον, εκφράζει έκπληξη, ευχαρίστηση, οργή, αηδία, στενοχώρια με συγκεκριμένους μορφασμούς, αντιλαμβάνεται ότι ο τάδε γνωστός του, τον οποίο τυχαία συναντά στο δρόμο, τον αναγνώρισε και χάρηκε που τον είδε, από τις κινήσεις του και από τον τρόπο που τον κοιτάζει.

Όμως, το σωματικό δεν είναι μόνον εμπρόθετα φορέας επικοινωνιακών μηνυμάτων. Συμμετέχει και στην ασυνείδητη επικοινωνία. Και τούτο σε διάφορα επίπεδα. Όπως αναφέρθηκε ήδη στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, ένα πρώτο επίπεδο είναι εκείνο στο οποίο το ασυνείδητο κάνει το σώμα να μιλά όπως περίπου και ο λόγος. Μ' έναν τρόπο δηλαδή κωδικοποιημένο, αναγνωρίσιμο και κοινωνικά αναγνώσιμο. Στο επίπεδο αυτό το σώμα εκφράζει, ασυνείδητα πάντα, συγκεκριμένα συναισθηματικά και συγκινησιακά μηνύματα. Μπορεί, λ.χ., να εκφράζει λύπη, ευχαρίστηση, ντροπή, κόπωση, φόβο.

Από 'κει και πέρα, οι σωματικές εκδηλώσεις του ασυνειδήτου δεν έχουν τόσο την έννοια των μηνυμάτων όσο των συμπτωμάτων. Εκφράζουν δηλαδή κατά τρόπο συστηματικό και διαρκή πολύ πιο σύνθετες και συγκρουσιακές ψυχικές πραγματικότητες που έχουν να κάνουν με την ιστορία του υποκειμένου και τη βαθύτερη παθολογική συγκρότηση της προσωπικότητάς του. Από πολύ νωρίς, όπως αναφέρθηκε ήδη στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, ο Breuer και ο Freud, από τα πρώτα τους κείμενα για την υστερία, έβαλαν τις βάσεις της θεωρίας, σύμφωνα με την οποία το ασυνείδητο εκφράζεται μέσα από σωματικά συμπτώματα. Η ψυχοσωματική ψυχοπαθολογία αποτελεί έναν άλλο, ακόμα πιο βαθύ δίαυλο μέσα από τον οποίο μιλά το ασυνείδητο.

Από ψυχολογική άποψη (και ίσως όχι μόνο), η σωματική επικοινωνία προηγείται ιστορικά και αποτελεί το θεμέλιο κάθε μεταγενέστερης επικοινωνιακής εμπειρίας, έλκοντας την προέλευσή της από τους πρώτους κιόλας μήνες της ζωής του υποκειμένου, όταν αυτό βρισκόταν ακόμα έξω από τη γλώσσα, από την πρώιμη δηλαδή σχέση του βρέφους με τη μητέρα (Winnicott, 1963) ή τα υποκατάστατά της. Αυτή η σχέση, κατεξοχήν σωματική, δεν αποτελεί μόνο τη βάση για τη συγκρότηση του ψυχικού κόσμου του παιδιού (Λαζαράτου, 2000). Εί-

ναι και η είσοδος από την οποία υποχρεωτικά το ίδιο πρέπει να περάσει για να μπει στη γλώσσα αλλά και στον κόσμο.

Όπως παρατηρεί ο Winnicott (op.cit.), το κλάμα του μωρού από μόνο του αρχικά δεν είχε κανένα νόημα. Το νόημα ήρθε από τη στιγμή που το ανα-γνώρισε κάποιος άλλος, δηλαδή η μητέρα. Από τη στιγμή που η μητέρα είπε: «κλαίει, γιατί πεινάει», «γιατί διψάει», «γιατί θέλει να το πάρω αγκαλιά», «γιατί λερώθηκε». Το νόημα συνεπώς προϋποθέτει τη σχέση και το μοίρασμα με τον άλλο, άρα την επικοινωνία, και εγκαθιδρύεται μέσα από αυτά.

Ο Arnold Modell αναφέρει ένα περιστατικό που παραθέτει η Susan Isaacs,¹² όπου ένα κοριτσάκι 20 μηνών με φτωχή ανάπτυξη λόγου φαντασίωσε με τρόμο, όπως το ίδιο αποκάλυψε 15 μήνες αργότερα, ότι ένα παλιό παπούτσι της μητέρας της, στο οποίο έχασκε η σόλα, ήταν στόμα που απειλούσε το παιδί ότι θα το φάει (Modell, 2003). Με αφορμή αυτή την περίπτωση, ο Modell σχολιάζει, ότι ίσως η έννοια της μεταφοράς, κατεξοχήν γλωσσολογική, να προηγήθηκε αναπτυξιακά της γλώσσας. Αναρωτιέται δηλαδή μήπως δημιουργήθηκε στον άνθρωπο πριν από την απόκτηση της γλώσσας (Modell, op.cit). Σύμφωνα με τον αμερικανό συγγραφέα, η μεταφορά δεν είναι λοιπόν μόνο ένα ρητορικό σχήμα. Είναι πρωτογενής μορφή γνώσης, που έχει ως αφητηρία το σώμα.

Από το άλλο μέρος, είναι γεγονός ότι η τάση ήταν πάντα να προσπαθούμε να αποδώσουμε ένα νόημα, ένα περιεχόμενο στη σωματική γλώσσα. Το ότι κάποιος γέρνει, λ.χ., το κεφάλι προς τα πίσω, σημαίνει ότι είναι διστακτικός· το ότι κάθεται με σταυρωμένες τις γάμπες, σημαίνει ότι είναι κλειστός κ.ο.κ. Όμως, όπως παρατηρούν οι Bandler και Grinder (Bandler and Grinder, 1981), «το νόημα της σωματικής γλώσσας δεν είναι του ίδιου τύπου με εκείνο που έχει η γλώσσα που μιλάμε» (σελ. 75). Η σωματική γλώσσα κατ' αυτούς μας προσφέρει πληροφορίες άλλου είδους. Μπορεί να αφήνει άμεσα την ίδια την κιναισθητική εμπειρία του σώματος να μιλήσει¹³ ή να σχολιάζει συναισθηματικά, σ' ένα δεύτερο, μετα-επικοινωνιακό επίπεδο¹⁴ αυτά που την ίδια στιγμή μπορεί να λέγονται με λόγια. Ο πρώτος που ανέδειξε τη σημασία αυτής της κιναισθητικής, σωματικής, αν μπορεί να πει κανείς, μνήμης, ήταν ο Wilhelm Reich.

12 Isaacs S., 1948, *The nature and function of fantasy*, International Journal of Psychoanalysis, 29, 73-97.

13 Όταν, λ.χ., ρωτάμε κάποιον με ποιο χέρι ανοίγει συνήθως την εξώπορτα του σπιτιού του όταν θέλει να μπει μέσα και παρατηρήσουμε πολύ προσεκτικά τι κάνει με τα χέρια του στο άκουσμα της ερώτησης, είναι δυνατό, σύμφωνα πάντα με τους συγγραφείς του βιβλίου στο οποίο παραπέμπουμε, να δούμε την απάντησή του πριν καν ακόμα τον ακούσουμε να την εκστομίζει.

14 Βλέπε στο σχετικό υποκεφάλαιο που ακολουθεί.

Ο Στράτος συμμετέχει σε μια θεραπευτική ομάδα. Κάθε φορά που απευθύνεται στον ομαδικό αναλυτή, ανεξάρτητα από το τι είναι αυτό που λέει με λόγια, κάνει μια κλίση του κεφαλιού αριστερά, σαν να προσπαθεί –σκέφτηκα– να αποφύγει ένα χαστούκι. Όπως ο ίδιος αποκάλυψε στην ομάδα, μιλώντας για το πώς αντιμετωπίστηκε στην οικογένεια η δική του αριστεροχειρία, ο πατέρας του ήταν επίσης αριστερόχειρας...

«Οι κινήσεις των ματιών και οι κινήσεις του σώματος δίνουν πληροφορίες σχετικά με τη διαδικασία», τονίζουν οι Bandler και Grinder. Και συνεχίζουν (σελ. 75): «Σπανίως οι άνθρωποι έχουν προβλήματα εξαιτίας του περιεχομένου των προσωπικών τους εμπειριών. Τα προβλήματά τους οφείλονται στη δομή, στη μορφή που οι ίδιοι δίνουν στις εμπειρίες τους».

Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι μελέτησαν τις πολιτισμικές βάσεις της σωματικής επικοινωνίας. Ένας από τους πρώτους ήταν ο Ray Birdwhistell, από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους της λεγόμενης Σχολής της *συμβολικής αλληλεπίδρασης* του Σικάγου. Ανθρωπολόγος ο ίδιος και δάσκαλος αρχικά του Goffman, ο Birdwhistell εισήγαγε την *κινητική* (kinesics), η οποία συνίσταται στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο είναι κοινωνικά και πολιτισμικά προδιαγεγραμμένες οι κινήσεις με τις οποίες εκφράζεται σωματικά ένας άνθρωπος (Birdwhistell, 1970). Έχει μείνει κλασική λ.χ. «η σκηνή του τσιγάρου» που περιγράφει ο ίδιος (Birdwhistell, 1981): Δύο άτομα συζητούν. Το ένα, παίρνει ένα τσιγάρο και το βάζει στα χείλη του. Το άλλο, ανάβει ένα σπύρτο και δίνει φωτιά στο πρώτο. Και οι δυο είναι σαν να συγχρονίζονται στα βήματα μιας μουσικής χορογραφίας, κάτι που ο ίδιος αποκαλεί *αλληλοδιαδραστικό* (interactive) *συγχρονισμό*. Ο Birdwhistell, όπως και άλλοι που τον ακολούθησαν (Kendon, Condon κ.ά.) κατέγραψαν και ανέλυσαν πολλές από αυτές τις κρυφές «παρτιτούρες» πάνω στις οποίες συγχρονίζονται σωματικά και κινησιολογικά οι άνθρωποι στην καθημερινότητα.

Άλλοι, νεότεροι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι (Dubois, Winkin, 1988), μελέτησαν με όρους ρητορικής τη γλώσσα των σωμάτων στο Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση, σε καταστάσεις της σύγχρονης καθημερινής ζωής, στην όπερα, στη φωτογραφία, στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση.

Όμως, η σημειολογία των σωματικών μηνυμάτων που ανταλλάσσουν μεταξύ τους δύο ή περισσότεροι άνθρωποι δεν είναι πάντα ευδιάκριτη. Πέρα από τις «μεγάλες» χειρονομίες και τους μορφασμούς με τους οποίους «μιλάμε» ο ένας στον άλλο, υπάρχει μια ολόκληρη μικρο-φυσική της εξωλεκτικής επικοινωνίας. Από το άλλο μέρος, οι άνθρωποι διαθέτουμε αισθητηριακές ικανότητες και ευαισθησία που μας επιτρέπουν να αντιλαμβανόμαστε απειροελάχιστες λεπτομέρειες στο πρόσωπο, στη στάση του σώματος και στις κινήσεις του

άλλου. Έτσι, πολλές φορές προσλαμβάνουμε πληροφορίες χωρίς ούτε καν να το καταλαβαίνουμε (Ντάβου, 2000).

4.1. Η περίπτωση ενός «λογικού» αλόγου

Ο Watzlawick (1976) αναφέρει το ακόλουθο περιστατικό (σελ. 37-47): Το 1904, ένας συνταξιούχος βερολινέζος μαθηματικός, ο Wilhelm von Osten, ισχυριζόταν ότι είχε τόσο καλά εκπαιδεύσει ένα οκτάχρονο αρσενικό άλογο, τον Hans, ώστε το ζώο μπορούσε να εκτελεί ορισμένες απλές αριθμητικές πράξεις, να «λέει» την ώρα, να ξεχωρίζει μέσα σε φωτογραφίες ανθρώπους που γνώριζε και να κάνει διάφορα άλλα απίστευτα πράγματα.

Το άλογο επικοινωνούσε τις απαντήσεις στα ερωτήματα που του έθεταν χτυπώντας το πέλας του στο έδαφος. Απαντούσε με «ναι» ή «όχι» ή έδινε αριθμητικές απαντήσεις. Όταν λ.χ. το ρωτούσαν «πόσο κάνει τρία συν δύο», εκείνο απαντούσε με πέντε χτυπήματα. Όταν η απάντηση ήταν «ναι», αυτό αντιστοιχούσε σε ένα χτύπημα κ.ο.κ.

Το νέο έκανε πάταγο στη Γερμανία και εκατοντάδες «προσκυνητές» κατέφθαναν καθημερινά έξω απ' το στάβλο του von Osten για να δουν το αξιοπερίεργο. Μαζί μ' αυτούς και πολλοί επιστήμονες που δεν πίστευαν στα μάτια τους: ζωολόγοι, ψυχολόγοι, κτηνίατροι, φυσικοί, νευροφυσιολόγοι. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1904, μια επιτροπή δεκατριών εμπειρογνομόνων από την Ακαδημία Επιστημών της Πρωσίας και το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου ανέλαβε να μελετήσει διεξοδικά το θέμα και να συντάξει μια έκθεση.

Τελικά, ένας νεαρός βοηθός, ο Pfungst, κατάφερε να εξιχνιάσει το αίνιγμα. Παρατήρησε ότι το άλογο έδινε λάθος απαντήσεις κάθε φορά που η λύση στο πρόβλημα που του είχε τεθεί ήταν άγνωστη στους παρόντες. Διαπίστωσε επίσης, ότι το ίδιο συνέβαινε και κάθε φορά που το άλογο, εμποδιζόμενο από τις παρωπίδες του, δεν μπορούσε να δει το άτομο που του απηύθυνε την ερώτηση. Το συμπέρασμα ήταν πολύ απομυθοποιητικό για όλη αυτή την ιστορία. Προφανώς το ζώο δεν είχε καμιά απολύτως λογική σχέση με το περιεχόμενο των ερωτήσεων. Αυτό που συνέβαινε ήταν ότι, έχοντας αναπτύξει μια καταπληκτική δεξιότητα να συλλαμβάνει, οπτικά κυρίως, τις παραμικρές λεπτομέρειες στη σωματική συμπεριφορά των ατόμων που είχε απέναντί του, το άλογο μπορούσε να συντονίζει τις «απαντήσεις» του μ' αυτό που αντιλαμβανόταν ως προσδοκώμενη από εκείνο συμπεριφορά στους παριστάμενους. Ο συντονισμός αυτός ήταν που προσδιόριζε και την έννοια της ορθότητας αναφορικά με τις «απαντήσεις» του αλόγου.

4.2. Σύμπλοκα μηνύματα: λεκτικά και μη λεκτικά

Τα λεκτικά και τα μη λεκτικά μηνύματα είναι αλληλένδετα και συνεργάζονται στην παραγωγή του νοήματος (Navridis, 2001). Το περιστατικό που παρουσιάζεται στη συνέχεια είναι από μια ομαδική συνεδρία εποπτείας. Συμμετέχουν σ' αυτήν έξι στελέχη πρόληψης και μια επιστημονική υπεύθυνος από έναν οργανισμό παροχής υπηρεσιών στον τομέα της ψυχικής υγείας. Η συνεδρία λαμβάνει χώρα στο γραφείο μου και έχει προηγηθεί μια δίμηνη καλοκαιρινή διακοπή.

Με καθυστέρηση περίπου πέντε λεπτών έρχονται τρία από τα στελέχη. Με ενημερώνουν ότι οι άλλοι τρεις δεν θα έρθουν καθόλου, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, και ότι περιμένουμε μόνο την υπεύθυνη. Αρχίζουν να μιλούν γενικά για τις διακοπές και μετά από ένα δεκάλεπτο αποφασίζουν να φέρουν ένα περιστατικό. Το περιστατικό είναι μια ασθενής, η οποία συμμετείχε σε θεραπεία ομάδας και διέκοψε ξαφνικά μέσα στο καλοκαίρι, μετά από μια υποτροπή. Στα μισά σχεδόν της παρουσίας και με καθυστέρηση ενός εικοσαλέπτου καταφθάνει και η επιστημονική υπεύθυνος. Η παρουσίαση αμέσως διακόπτεται και πέφτει μια σιωπή, με χαμόγελα αμηχανίας που οι τέσσερις πια ανταλλάσσουν μεταξύ τους για μερικά λεπτά. Τότε η υπεύθυνη λέει: *«Μήπως να πούμε γι' αυτούς τους τύπους που λήγουν οι συμβάσεις τους και επιτέλους μας αδειάζουν τη γωνιά ή γι' αυτά που τραβάμε με τον Τάδε, νομαρχιακό σύμβουλο»*; Αρχίζει να μιλάει με λεπτομέρειες γι' αυτόν το «σύμβουλο», ένα άτομο πολύ διαταραγμένο όπως η ίδια λέει, καχύποπτο και παρανοϊκό, που τους διαβάλλει διαρκώς πίσω απ' την πλάτη τους. Καθώς μιλάει, παρατηρώ ότι για πρώτη φορά είναι καθισμένοι και οι τέσσερις ακριβώς απέναντί μου σε ημικύκλιο και ότι όλοι έχουν την ίδια στάση του σώματος: τα πόδια σταυρωμένα το ένα πάνω στ' άλλο και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος.

4.3. Η αναντιστοιχία

Ας υποθέσουμε τώρα ότι κάποιος απευθύνει σε κάποιον άλλο την ακόλουθη ερώτηση: «Πώς πέρασες τις διακοπές»; Αυτός ο δεύτερος, ο ερωτώμενος, βαριαναστενάζει, χαμηλώνει το κεφάλι και σχεδόν συνοφρωμένος, με ένα αμυδρό σαρκαστικό χαμόγελο στα χείλη, απαντά: «Α, πολύ καλά. Όλα ήταν πάρα πολύ καλά». Παρατηρούμε ότι ο τόνος της φωνής, το ύφος και η στάση του σώματος, δηλαδή το μη λεκτικό μήνυμα, δεν συμφωνούν καθόλου με το λεκτικό μέρος της απάντησης. Σαν τα δυο κανάλια, το λεκτικό και το μη λεκτικό, να βρίσκονται προς στιγμήν σε πλήρη ασυμφωνία και αποσυνδεδεμένα μεταξύ τους, να δίνουν το καθένα κι από μια διαφορετική «απάντηση». Οι Bandler και Grinder, στο βιβλίο τους για την επικοινωνία, που απευθύνεται σε εκπαιδευό-

μενους θεραπευτές (Bandler and Grinder, 1981), ονομάζουν αυτό το πολύ συνηθισμένο φαινόμενο στην επικοινωνία *αναντιστοιχία* (*incompatibility*).

Όπως οι ίδιοι σημειώνουν, αν ο συνομιλητής σε μια τέτοια περίπτωση (λ.χ. ο θεραπευτής), απευθυνόμενος στο σωματικό σκέλος του μηνύματος, απαντήσει «τι κρίμα!», θα «βραχυκυκλώσει» τον άλλο, θα τον αποδιοργανώσει και θα του προκαλέσει σύγχυση. Το πιο πιθανό είναι ότι εκείνος θα αρχίσει τότε να μιλά γι' αυτό που λίγο πιο πριν ήταν το μη λεκτικό μήνυμά του.

5. Η πραγματολογική διάσταση

Όμως, πολλές φορές αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία στην επικοινωνία δεν είναι τόσο ούτε αυτό που λέγεται με λόγια ούτε αυτό που εκφράζεται σωματικά, με κινήσεις, μορφασμούς και νευρικές συσπάσεις. Μεγαλύτερη σημασία έχει αυτό που κάνει ή δεν κάνει κάποιος σε σχέση με κάποιον άλλο. Αυτή η πλευρά της επικοινωνίας, η *πραξιολογική* ή *πραγματολογική*, είναι ιδιαίτερα σημαντική στις μικρές ομάδες. Όταν λ.χ. οι συμμετέχοντες αργούν να έρθουν ή καθυστερούν να ξαναπάρουν τις θέσεις τους μετά από μια διακοπή, κάτι «λένε» στην ομάδα και στον εμπυχωτή μέσα απ' αυτό που κάνουν.

Σε μια ομάδα μπορεί επίσης να υπάρχουν μέλη που επιτελούν σημαντικότερες λειτουργίες, οι οποίες δεν αντιστοιχούν τόσο στην ομιλιακή συμμετοχή τους, εκφράζονται όμως κυρίως μέσα από ενέργειες. Όπως η περίπτωση της Στέλλας, η οποία στην ομάδα της είχε το ρόλο του «θερμοστάτη». Παρ' όλο δηλαδή που η ίδια συμμετείχε ελάχιστα λεκτικά, εκείνη ήταν που σηκωνόταν κάθε φορά για ν' ανοίξει ή να κλείσει το παράθυρο, όταν αντίστοιχα η ομάδα «ζεσταινόταν» ή «κρύωνε». Όπως επίσης η περίπτωση του Γιώργου, που στη δική του την ομάδα ήταν ο «θυροφύλακας». Εκείνος δηλαδή που πήγαινε κάθε φορά και έκλεινε την πόρτα της αίθουσας για ν' αρχίσουμε όταν πια όλοι ήταν στις θέσεις τους.

Άλλα παραδείγματα σημειωσών συμπεριφορών έχουμε επίσης στις περιπτώσεις όπου ένα μέλος της ομάδας ζητάει την άδεια¹⁵ από το θεραπευτή να βγει έξω για να πάει στην τουαλέτα, ή κάποιον άλλο μέλος έρχεται στη συνεδρία φέρνοντας μαζί τον καφέ του ή κάποιον αναψυκτικό.

Στην πρώτη περίπτωση είναι σαν το μέλος να «λέει», ότι «πιέζεται» από «βρόμικα», «δύσοσμα» και «κακά» συναισθήματα, επιθετικά και σεξουαλικά,

15 Και βέβαια με τον τρόπο αυτό ενημερώνει πλήρως την ομάδα για το σκοπό της εξόδου του.

τα οποία δεν μπορεί να «βγάλει» μέσα στην ομάδα, αλλά παρ' όλα αυτά δεν αντέχει και θέλει να τα αποβάλει (απορρίψει) εκτός ομάδας, στον καμπινέ. Στη δεύτερη περίπτωση, είναι σαν να υποδηλώνεται έμπρακτα ένα είδος αυταρέσκειας και αυτάρκειας. Σαν το μέλος δηλαδή να «λέει» στην ομάδα και στο θεραπευτή, ότι δεν του λείπει τίποτα,¹⁶ δεν χρειάζεται τίποτα από εκείνους και ότι μπορεί να ικανοποιήσει τη «δίψα», την «πείνα» και την ανάγκη του για «δροσιά» με δικά του μέσα.

Αρχικά, στη δεκαετία του '40, η πραγματολογική διάσταση στην επικοινωνία αναδειχτηκε από τους γλωσσολόγους. Αργότερα, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '50, η μελέτη αυτού του τόσο σημαντικού παράγοντα (Pragmatics) αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα πάνω στον οποίο αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ η Σχολή του Palo Alto (Marc, Picard, 1984).

Πραγματολογία, στη γλωσσολογία, είναι «η μελέτη της έμπρακτης γλώσσας, της γλώσσας εν δράσει» (Sfez, 1993). Όμως, κάτω από τον ορισμό αυτό έχουν κατά περιόδους στεγαστεί πολύ διαφορετικά πράγματα.

Σύμφωνα με τον Morris (1938) λ.χ., με την *πραγματολογία* έχει να κάνει κάθε γλωσσολογική έρευνα που λαμβάνει υπόψη τους διάφορους παράγοντες του επικοινωνιακού πλαισίου. Δηλαδή, το ποια ακριβώς είναι η κατάσταση μέσα στην οποία διεξάγεται η ανταλλαγή των μηνυμάτων, ποιοι είναι οι επικοινωνούντες (πομποί και δέκτες), ποιες είναι οι ταυτότητές τους, από ποιες θέσεις απευθύνονται ο ένας στον άλλο, τι γνωρίζουν και τι πιστεύουν, ποιοι είναι οι στόχοι και ποιες οι προθέσεις τους.

Η *Θεωρία των ομιλιακών πράξεων* από το άλλο μέρος (J. Austin, J. Searle και άλλοι), με αφετηρία τη διαπίστωση ότι όταν μιλάμε δεν λέμε μόνο κάτι, αλλά και κάνουμε κάτι (δηλώνουμε, χαρακτηρίζουμε, υποσχόμαστε, ευχόμαστε, ζητάμε, λέμε πώς νιώθουμε, ρωτάμε κ.λπ.), επικεντρώνεται σ' αυτήν ακριβώς τη λειτουργία της δράσης γλώσσας, δηλαδή του λόγου (Armengaud 1985).

5.1. Η διαπροσωπική πρόσληψη

Το γεγονός και μόνο ότι δύο ή περισσότεροι άνθρωποι διαθέτουν τους ίδιους κώδικες, εγγυάται την επιτυχία στη μεταξύ τους επικοινωνία; Η απάντηση εξαρτάται από το πώς εννοούμε την επιτυχία. Αν ως επιτυχημένη επικοινωνία αντιλαμβανόμαστε μια κατάσταση κατά την οποία ο ένας κατανοεί επακριβώς αυτά που θέλει να του πει ο άλλος, τότε τίποτα δεν μπορεί να την εξασφαλίσει.

¹⁶ Πρόκειται δηλαδή για το γνωστό αμυντικό μηχανισμό της *άρνησης* (negation).

Μόνο από μηχανές δικαιούμεθα να απαιτούμε αυτή την πιστότητα. Η επιτυχία στη διαπροσωπική επικοινωνία, στην οποία υπάρχει πάντα ένας βαθμός απροσδιοριστίας, επειδή ακριβώς το όποιο αντικειμενικό αποτέλεσμα της δεν μπορεί παρά να συν-κατασκευάζεται δι-υποκειμενικά, εξαρτάται περισσότερο από το βαθμό λειτουργικότητάς της¹⁷ και πολύ λιγότερο από το πόσο πιστά διακινούνται τα νοήματα από τον ένα στον άλλο. Και η λειτουργικότητα είναι συνάρτηση της ερμηνείας, μιας δραστηριότητας δηλαδή κατά βάση υποκειμενικής.

Στο βιβλίο τους *Διαπροσωπική πρόσληψη*, οι Laing, Phillipson και Lee (1966) αναφέρουν το ακόλουθο περιστατικό: Ύστερα από οκτώ χρόνια γάμου, ένα ζευγάρι ανακαλεί τον πρώτο του μεγάλο καβγά. Ήταν τη δεύτερη νύχτα του «μήνα του μέλιτος» και είχαν καθίσει για ποτό στο μπαρ ενός ξενοδοχείου. Η γυναίκα έπιασε κουβέντα μ' ένα άλλο ζευγάρι που καθόταν ακριβώς δίπλα τους. Παρά τις επανειλημμένες προσπάθειές της να παρασύρει στην κουβέντα και τον άνδρα της, απευθύνοντάς του το λόγο, εκείνος επέμενε να αντιδρά αρνητικά και να είναι βαρύς και σχεδόν εχθρικός τόσο απέναντι σ' εκείνη όσο και προς τους δυο ξένους. Το ίδιο βράδυ, επιστρέφοντας στο δωμάτιό τους, τσακώθηκαν πάρα πολύ άσχημα. Αισθάνονταν και οι δύο προσβεβλημένοι και κατηγορούσαν ο ένας τον άλλο ότι φέρθηκε εγωιστικά και με αδιαφορία.

Οκτώ χρόνια αργότερα ανακάλυπταν έκπληκτοι ότι εκείνος ο καβγάς είχε προκληθεί από το γεγονός ότι στον καθένα τους εκείνο το βράδυ υπήρχε κι από μια εντελώς διαφορετική ερμηνεία τού τι σημαίνει «μήνας του μέλιτος». Για τη γυναίκα, ήταν η πρώτη φορά που μπορούσε να βρσκεται στο μπαρ ενός ξενοδοχείου, απολαμβάνοντας τη χειραφέτησή της από την πατριική οικογένεια. Χωρίς δηλαδή η ίδια να συνοδεύεται από τους γονείς, τον αδελφό ή έναν οποιονδήποτε φίλο, αλλά ούσα με τον άνδρα της. Για τον άνδρα πάλι, ήταν μια χρονική παρένθεση προνομιακής αποκλειστικότητας που είχαν πάει να ζήσουν σ' αυτό το ξενοδοχείο εκείνος με τη γυναίκα του. Οι διαφορετικές αυτές υποκειμενικές ερμηνείες επηρέαζαν προφανώς αντίστοιχα και την πρόσληψη που ο καθένας είχε για τη συμπεριφορά του άλλου, σε συνάρτηση πάντα και με τις δικές του ανεκπλήρωτες προσδοκίες προς αυτόν.

Οι σύμβουλοι σχέσεων και οι θεραπευτές οικογένειας είναι απολύτως εξοικειωμένοι με παρόμοια φαινόμενα ασύμπτωτης επικοινωνίας, όπου κάποιος λ.χ. μπορεί να ζητάει συναισθηματικά κάτι από κάποιον άλλο, αλλά ο τρό-

17 Από το πόσο δηλαδή λειτουργική ή (ακόμα και) λειτουργικά δυσλειτουργική μπορεί να είναι μια επικοινωνιακή κατάσταση στην οποία συμμετέχουν δύο ή περισσότεροι άνθρωποι.

πος που το εκφράζει να προσλαμβάνεται και να ερμηνεύεται από τον δεύτερο πολύ διαφορετικά σε σχέση μ' αυτό που ο πρώτος ήθελε να πει. Το αποτέλεσμα συνήθως είναι να μένουν και οι δύο μатаιωμένοι, ανικανοποίητοι και θυμωμένοι από μια κατάσταση που αγνοούν παντελώς πώς προέκυψε. Οι Bandler και Grinder (op.cit.) αναφέρουν σχετικά το ακόλουθο περιστατικό (σελ. 136):

Ένας άνδρας παραπονείται ότι επί δεκαεφτά χρόνια, κάθε φορά που έχει ανάγκη για στοργή και παρηγοριά από τη σύντροφό του, εκείνη αντί να τον πλησιάζει απομακρύνεται και αδιαφορεί. Όταν ερωτάται τι ακριβώς κάνει σ' αυτές τις περιπτώσεις για να της εκφράσει αυτό που ζητά, απαντά: «Συνήθως κάθονται στο κρεβάτι αμίλητος και κοιτάζω το ταβάνι». Εκείνη τότε λέει: «Μα όταν σε βλέπω να κάθεται έτσι, εγώ αυτό που καταλαβαίνω είναι το αντίθετο. Ότι αυτό που θέλεις, είναι να σ' αφήσω στην ησυχία σου για να σκεφτείς».

6. Η μετα-επικοινωνιακή διάσταση

Ο όρος *μετα-επικοινωνία* δημιουργήθηκε από τον Gregory Bateson, με αφετηρία σχέσεις του σχετικά με την κυβερνητική. Ο Bateson είχε παρατηρήσει (Sfez, 1993) ότι σε κάθε αυτορρυθμιζόμενο αναδραστικό κύκλωμα θα πρέπει να γίνεται διάκριση ανάμεσα στις πληροφορίες που αφορούν επί μέρους στοιχεία του κυκλώματος και σ' εκείνες που αναφέρονται στο κύκλωμα ως σύνολο. Ο ίδιος συνδύασε αυτή τη διαφορά στην ποιότητα της πληροφορίας με μια παρόμοια διάκριση που είχαν κάνει στις αρχές της δεκαετίας του '20 οι B. Russell και A. Whitehead μεταξύ των διαφορετικών τύπων λογικής που διέπουν το λόγο. Οι δύο βρετανοί συγγραφείς είχαν υποστηρίξει τότε (Sfez, op.cit.) ότι δεν μπορούμε να αναμειγνύουμε στη συλλογιστική μας αδιακρίτως στοιχεία που αφορούν μέρη ενός συνόλου με στοιχεία που αφορούν το ίδιο το σύνολο, διότι κινδυνεύουμε να καταλήγουμε σε παραδοξολογίες.

Ο Bateson είχε την ιδέα να εφαρμόσει τη *θεωρία των τύπων λογικής* στη μελέτη της επικοινωνίας. Παρατήρησε ότι, προκειμένου να αρθεί κάθε αμφιβολία οφειλόμενη στην κωδικοποίηση μιας πληροφορίας, το άτομο θα πρέπει απαραίτητως να γνωρίζει το νόημα που καλείται να δίνει στα μηνύματα που προσλαμβάνει. Να μπορεί, με άλλα λόγια, να κατηγοριοποιεί αυτά τα μηνύματα σύμφωνα με το είδος της πληροφορίας που περιέχουν. Τα μηνύματα που ο προορισμός τους είναι να πληροφορούν ένα άτομο σχετικά με το νόημα μιας πληροφορίας, ονομάστηκαν από τον Bateson *μετα-μηνύματα*, και το επίπεδο στο οποίο αυτά διακινούνται, *μετα-επικοινωνία*.

Έχει πολύ μεγάλη σημασία, λ.χ., όταν κάποιος κάνει πλάκα σε κάποιον άλ-

λο, ο δεύτερος να είναι σε θέση να αντιλαμβάνεται ότι αυτό που του λέει ο άλλος δεν θα πρέπει να το πάρει στα σοβαρά. Άρα, ότι δεν είναι για να θυμώσει αλλά για να γελάσει.

Ο Bateson υποστήριξε ότι όχι μόνο ο άνθρωπος, αλλά όλα τα ανώτερα θηλαστικά είναι ικανά για *μετα-επικοινωνία*. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε παρακολουθώντας τις ενυδρίδες (Ioutres) στο ζωολογικό κήπο του San Francisco να παίζουν κάνοντας ότι παλεύουν. Ο ίδιος θεώρησε ότι για να μπορούν οι ενυδρίδες να συμμετέχουν στο παιχνίδι, θα πρέπει, εκτός από τα πολεμοχαρή μηνύματα που ανταλλάσσουν, να μοιράζονται αναμεταξύ τους και το *μετα-μήνυμα*, ότι «*αυτό είναι παιχνίδι*». Διαφορετικά, θα τσακωθούν σ' αλήθεια.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Bateson, αλλά και άλλους εκπροσώπους της Σχολής του Palo Alto (βλέπε λ.χ., Watzlawick, Helmick Beavin, Don Jackson, 1972, σελ. 34-38), *μετα-επικοινωνία* είναι τα μηνύματα που ανταλλάσσουν δύο ή περισσότερα άτομα σε αλληλεπίδραση, σχετικά με την επικοινωνία τους. Πρόκειται δηλαδή για μηνύματα που «*σχολιάζουν*» περισσότερο ή λιγότερο έμμεσα την ίδια την επικοινωνία.

Η *μετα-επικοινωνία* μπορεί να αναφέρεται στο περιεχόμενο των μηνυμάτων ή στη σχέση των επικοινωνούντων (Marc, Picard, 1984, σελ. 48-49). Ένα παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης: Όταν λ.χ. κάποιος λέει: «*αυτό που είπα, το εννοώ!*», σχολιάζει το μήνυμά του (αυτό που είπε) στο επίπεδο του νοήματος που ο ίδιος θέλει να δώσει στο περιεχόμενο (αποφασιστικότητα, έμφαση κ.λπ.). Στη δεύτερη περίπτωση, όταν κάποιος λέει στο συνομιλητή του: «*σου μίλησα έτσι, γιατί ήμουν έξω φρενών μαζί σου*», κάνει ένα σχόλιο για το νόημα των λεγομένων του, σε συνάρτηση με τη σχέση του με το συνομιλητή του.

Το *μετα-επικοινωνιακό* μήνυμα μπορεί να είναι φανερό και λεκτικό, όπως στα παραπάνω παραδείγματα, ή να υπονοείται, εκφραζόμενο μη λεκτικά και σωματικά ή με κάποια συμπεριφορά (δηλαδή πράξη ή παράληψη) και τα συμφραζόμενά της. Εάν, λ.χ., στη διάρκεια ενός επίσημου γεύματος ένας από τους συνδαιτυμόνες σηκωθεί όρθιος και υψώσει το ποτήρι του, *μετα-επικοινωνεί* στους ομοτράπεζούς του ότι αυτό που ετοιμάζεται να πει είναι μια πρόποση. Επίσης, εάν ένας διευθυντής κλινικής σε ένα νοσοκομείο καλέσει στο γραφείο του τον συγγενή ενός ασθενούς για να του ανακοινώσει κάτι σχετικά με την πορεία της θεραπείας, του *μετα-επικοινωνεί*, επιλέγοντας το συγκεκριμένο πλαίσιο, ότι αυτό που πρόκειται να του πει είναι σοβαρό.

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω παραδείγματα ότι η *μετα-επικοινωνιακή* διάσταση δεν έχει να κάνει με τη σημασία που έχει αυτό ακριβώς που λέγεται, αλλά με το τι σημαίνει να λέγεται κάτι τέτοιο και μάλιστα με το συγκεκρι-

κριμένο τρόπο. Εάν το πρώτο επίπεδο του νοήματος παραπέμπει στο περιεχόμενο, το δεύτερο, το μετα-επικοινωνιακό, παραπέμπει στο περιέχον.

Σ' αυτό το επίπεδο έχει σημασία, λ.χ., ποιος μιλάει σε ποιον, αλλά και πώς χρησιμοποιείται η γλώσσα. Όταν ένα ή περισσότερα μέλη μιας ομάδας ρωτούν επίμονα τον εμψυχωτή διάφορα πράγματα, αυτό από μόνο του μπορεί να σημαίνει κάτι, ανεξάρτητα δηλαδή από το ίδιο το περιεχόμενο των ερωτήσεων: ότι κάτι του ζητούν να τους δώσει, ότι κάτι περιμένουν, ότι αισθάνονται εξαρτημένοι από εκείνον. Αλλά και η σιωπή επίσης του εμψυχωτή σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν συνιστά το αρνητικό της απάντησης, δεν είναι δηλαδή μη-απάντηση. Είναι μια απάντηση στο μετα-επικοινωνιακό επίπεδο. Σ' αυτό το επίπεδο, στο επίπεδο του περιέχοντος (και όχι του περιεχομένου), η σιωπή του εμψυχωτή είναι κατεξοχήν σημαίνουσα, αποτελώντας ένα πραγματολογικό σχόλιο για την ίδια την εξαρτητική σχέση.

Μπορεί ακόμα να έχει σημασία και το σε ποια γλώσσα μιλάει κάποιος, όπως π.χ. σε μια ομάδα με Τσιγγάνους, όπου σε στιγμές έντονης σύγκρουσης, όταν ένα μέλος της ομάδας έβριζε ή απειλούσε ένα άλλο, η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν ήταν η τσιγγάνικη. Το ίδιο γινόταν και κάθε φορά που κάποιος προσπαθούσε να επαναφέρει την ομάδα στην τάξη, «φέρνοντάς τους στο φιλότιμο». Το πραγματολογικό μετα-μήνυμα στις περιπτώσεις αυτές ήταν η γλωσσική αποβολή του εκπαιδευτή. Με άλλα λόγια, η επικοινωνιακή περιένδυση ή περίφραξη της ομάδας ως προς τον ίδιο και η συμπαράδηλωση των πολιτισμικών ομοιοτήτων (αναμεταξύ τους) και της διαφοράς τους με αυτόν μέσω της γλώσσας.

Σημασία επίσης έχει, όταν ένα μέλος χρησιμοποιεί το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, όταν δηλαδή λέει «είμαστε», «θέλουμε», «ανιώθουμε», «φοβόμαστε». Στις περιπτώσεις αυτές είναι σαν να μη μιλάει για λογαριασμό του, αλλά ως εκπρόσωπος ολόκληρης ή ενός μέρους της ομάδας. Όχι κατ' ανάγκη ως leader. Το παράπλευρο, συνεκδοχικό νόημα μπορεί να είναι ότι ο ομιλών δηλώνει πως αποτελεί ένα με τους άλλους.

Συμβαίνει, ακόμα, ένα μέλος να αποφασίσει να ρωτήσει ή να πει κάτι στον εμψυχωτή την ώρα του διαλείμματος, στη διάρκεια του φαγητού ή μερικά λεπτά πριν αρχίσει η συνεδρία και ενώ ακόμη δεν έχουν επιστρέψει όλοι στο δωμάτιο. Αυτό που κάνει τότε (το νόημα δηλαδή σε επίπεδο περιέχοντος), ανεξάρτητα και πέρα από αυτό που ρωτάει (σε επίπεδο περιεχομένου), είναι ότι απαιτεί από εκείνον μια προνομιακή, αποκλειστική και ιδιωτική σχέση. Κάτι σαν να προσπαθεί να τον «κλέψει» από τους άλλους.

Όταν πάλι ένα μέλος φέρει κάτι πολύ προσωπικό και σχετικά «βαρύ» στην

πρώτη ή σε μια από τις πρώτες συνεδρίες, εντελώς πρόωρα δηλαδή σε σχέση με τη δυναμική της ομάδας. Ή όταν κάποιο άλλο μέλος αρχίσει να λέει κάτι πολύ σημαντικό, λ.χ. να αφηγείται ένα όνειρο, μερικά μόλις λεπτά πριν από το τέλος μιας συνεδρίας. Όταν δηλαδή δεν υπάρχει πλέον ουσιαστικά ο χρόνος για να σχολιασθεί, να αναλυθεί επαρκώς και να ερμηνευθεί αυτό το όνειρο. Και στις δύο περιπτώσεις, το πρωτεύον μήνυμα, το πιο σημαντικό, είναι το μετα-επικοινωνιακό, που έχει να κάνει με τη χρονική στιγμή, το timing που επέλεξαν το ένα ή το άλλο μέλος για να μιλήσουν.

Στη δεύτερη περίπτωση, εάν ο εμπυχωτής αποφασίσει τελικά να πει κάτι (πράγμα που δεν είναι βέβαια πάντα απαραίτητο), δεν θα πρέπει να αφήσει ασχολίαστο αυτό το μετα-επικοινωνιακό μήνυμα. Μπορεί λ.χ. να πει: «*Δυστυχώς, δεν έχουμε αρκετό χρόνο να ασχοληθούμε τώρα με το όνειρο του κ. Τάδε. Ίσως σε μια από τις επόμενες συνεδρίες να μας δοθεί η ευκαιρία να το κάνουμε. Από το άλλο μέρος, όμως, δεν είναι ίσως και εντελώς τυχαίο, που ο κ. Τάδε διάλεξε αυτήν ακριβώς τη στιγμή, δηλαδή το τέλος της συνεδρίας, για να φέρει το όνειρό του*».

Στην πρώτη περίπτωση χρειάζεται μεγαλύτερη προσοχή. Ο εμπυχωτής θα πρέπει να αποφύγει να ασχοληθεί με το συγκεκριμένο υλικό ως περιεχόμενο. Όχι γιατί δεν υπάρχει ο χρόνος, όπως στο προηγούμενο παράδειγμα, αλλά γιατί ο χρόνος δεν είναι ο κατάλληλος. Και αυτό το γνωρίζουν οι πάντες μέσα στην ομάδα, παρ' όλο που ορισμένοι μοιάζει να κάνουν σαν να μην το γνωρίζουν. Γιατί συμβαίνει όλο αυτό; Για λόγους που συνδέονται, αφενός με μια πιθανή ψυχοπαθολογία αυτού του μέλους και αφετέρου με το συναισθηματικό και συγκινησιακό κλίμα που μπορεί να επικρατεί εκείνη τη στιγμή στην ομάδα. Η τεχνική εδώ, είναι να αρκεστούμε να σχολιάσουμε αυτήν ακριβώς τη συναισθηματική ατμόσφαιρα, περιέχοντας στο ίδιο σχόλιο και την περί ης ο λόγος πρώιμη παρέμβαση, με την έννοια μιας αναπλαισίωσής της στο εδώ-και-τώρα.

Σ' ένα σεμινάριο δυναμικής της ομάδας για εκπαιδευτικούς, περίπου στο μέσο της δεύτερης συνεδρίας και μετά από μια μεγάλη σιωπή, μια δασκάλα, η Άννα, πήρε το λόγο και είπε ότι αισθάνεται την ανάγκη να μοιραστεί με την ομάδα κάτι πολύ προσωπικό που την απασχολεί έντονα το τελευταίο διάστημα. Εδώ και μερικούς μήνες την εγκατέλειψε ο άνδρας της. Δεν είναι τόσο ότι υποφέρει που τον έχασε –είπε, ενώ την έπιαναν τα κλάματα–, γιατί δεν τα πήγαιναν και τόσο καλά. Είναι κυρίως, γιατί δεν μπορεί να τα βγάλει πέρα ολομόναχη με δύο μικρά παιδιά, με τα οποία εκείνος δεν ασχολείται καθόλου. Είναι παντελώς αμέτοχος και αδιάφορος. Συνέχισε να κλαίει βουβά με αναφιλητά. Η διπλανή της από δεξιά της πρόσφερε ένα πακέτο χαρτομάντιλα και η άλλη, από αριστερά, τη χάιδε με τρυφερά στον καρ-

πό, με μια έκφραση στο πρόσωπο σπαρακτικής συμπόνιας. Η ομάδα παρ' όλα αυτά εξακολουθούσε να σιωπά, μερικοί κοιτούσαν εμβριθώς το πάτωμα και η ατμόσφαιρα γενικά είχε βαρύνει. Τότε είπα: *«Είναι πράγματι μερικές φορές απελπιστικά δύσκολο και οδυνηρό να νιώθουμε ότι μας παρατάνε και μας αφήνουν να τα βγάλουμε πέρα μόνοι μας! Και μάλιστα, όταν δεν έχουμε συνηθίσει έτσι!»* Έκανα μια σύντομη παύση και συνέχισα: *«Ίσως όμως και άλλοι εδώ μέσα, στην ομάδα μας, να νιώθουν λίγο αυτή τη στιγμή αβοήθητοι και μόνοι, όπως η Άννα»...*

Η σιωπή συνεχίστηκε για μερικά ακόμη λεπτά, μέχρι το τέλος της συνεδρίας. Ήταν διαφορετική όμως από πριν, σαν κάτι να είχε μετακινηθεί ευχάριστα, κάτι να ελευθερώθηκε. Και η Άννα είχε σταματήσει πια το κλάμα. Στην αμέσως επόμενη συνεδρία άρχισαν να συζητάνε ζωηρά για τα σχολεία τους.